

Rousseauův „sarmatský“ moment

Idea polské republiky jako dědictví antických ctností¹

Jan Květina

Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

kvetina@hiu.cas.cz

Abstrakt:

Studie usiluje o kontextualistickou interpretaci Rousseauova posledního politického spisu *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, jehož závěry bývají v autorově celkové reflexi společnosti buď opomíjeny, anebo stavěny s jeho předchozími díly do kontrastu. Hlavním záměrem tohoto článku je poukázat na neoddělitelnost Rousseauova chápání specifik polského prostředí od jeho obecné politické teorie, k čemuž slouží zejména paralelní analýza polského šlechtického mýtu a Rousseauova republikanismu. Právě porozumění politickému diskurzu polské šlechty v 17. a 18. století totiž umožňuje pochopit Rousseauovy *Úvahy* nikoli jen jako politickou reflexi společnosti, v němž ženevský osvícenec spatřoval ideály ztraceného antického dědictví, nýbrž jako součást dlouho trvající debaty v rámci polského politického myšlení, v jehož kontextu je v Rousseauově teorii možné identifikovat značný vliv tzv. republikánského sarmatismu polské aristokracie.

Klíčová slova: republikanismus, polské politické myšlení, Jean-Jacques Rousseau, Barská konfederace, sarmatismus, Michał Wielhorski

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2021.4r.655>

Ambivalence osvícenského zájmu o polskou republiku

Ačkoliv *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě* lze považovat za Rousseauův poslední politický spis a svého druhu testament, stojí toto dílo obvykle ve stínu zájmu za proslulejší *Společenskou smlouvou* či sérií *Rozprav*. Zčásti je tato absence výraznější pozornosti způsobena nejasností Rousseauovy

1 Studie navazuje na text „Polská republika za Rousseauových časů: svět zlatých svobod a konfederací“, který byl publikován jako doslov k prvnímu českému překladu Rousseauových *Úvah o polské vládě*. Zatímco doslov představuje zejména historický kontext polské šlechtické republiky, analyzuje tato studie jednak pozici Rousseauových *Úvah* v rámci dobového polského diskurzu, reflektujícího tradici vlastního republikánskému myšlení, a jednak i otázku korelace Rousseauova polského angažmá s celkovým vyzněním jeho politické teorie. Srov. Květina, J., Doslov. Polská republika za Rousseauových časů: svět zlatých svobod a konfederací. In: Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*. Přel. H. Fořtová. Praha, Filosofický ústav AV ČR – OIKOYMENH 2019, s. 123–134.

motivace, neboť skutečnost, že se ženevský filosof jal pojednat o politickém zřízení, jež bylo už jeho současníky nahlíženo především jako odstrašující příklad nefunkční anarchie a svévole,² může vyznívat poněkud překvapivě. Z větší části jsou však *Úvahy* vnímány kontroverzně především kvůli možnému neočekávanému vyznění autorových postřehů, jež na první pohled nekorrespondují s obecně známými principy jeho politického myšlení. Překvapivý charakter Rousseauových slov, v nichž filosof nabádá Poláky k tomu, aby své tradiční zřízení neměnili, neboť právě díky němu jsou tím, kým jsou,³ může totiž vyvolávat dojem, že se „pozdní Rousseau“ stává bezmála konzervativním obhájcem hierarchického *status quo*. Vždyť jaký zájem by měl mít radikální demokrat na tom, aby Poláci zůstali tím, čím jsou, jestliže jejich společnost zachovávala hlubokou propast mezi exkluzivitou šlechtického stavu a znevlněnými *chlopy*, když dnes Rousseaua chápeme primárně jako zastánce rovnosti, obecné vůle a lidové suverenity?⁴

Právě tento zdánlivý rozpor mezi realitou polské politiky a Rousseauovou obhajobou tamního zřízení bývá předmětem silných interpretačních sporů, jež míří k otázce, co obecného o lidské společnosti Rousseau svými úvahami sděluje a proč si pro ně zvolil právě exotické poměry šlechtického Polska. Akceptujeme-li v tomto ohledu východiska Cambridgeské školy a s ní souvisejícího kontextualismu,⁵ je nutné reflektovat, že Rousseau svými *Úvahami* vstoupil do širší a dlouhodobější debaty v rámci polského osvícenského diskurzu, jež navíc odrážela kontury starobylých tradic místního republikanismu. Z tohoto pohledu je pak dilema, zda Rousseau svůj spis adresoval primárně polské šlechtě jako praktický návrh reformy státu,⁶ či zda mířil na obecnou lidskou společnost jako celek, mnohem spíše uměle vystavěnou dichotomií, neboť konkrétní otázky dobového fungování polského státu (tedy to, o čem Rousseau psal) jsou koneckonců od otázky principů jeho politického myšlení (tedy toho, *jak* o Polsku psal) jednoduše neoddělitelné. Poku-

2 Srov. např. de Varille, C., *Lettres sur la Constitution actuelle de la Pologne et la tenue de ses diètes*. Paris, Chez Delalain 1771, s. 21–23; s. 116–117; s. 121.

3 „Mějte na paměti, co můžete ztratit, když myslíte na to, co chcete získat... nepohrdejte však ústavou, která z vás učinila to, co jste...“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 9.

4 Viz např. Rousseauovo přesvědčení, že bohatství vnáší nerovnost do republik, neboť bohatí mají kupříkladu lepší přístup ke spravedlnosti, protože je třeba zajistit, aby „žádný člověk nebyl tak bohatý, aby si mohl koupit jiného občana, a žádný... nebyl tak chudý, aby se musel prodávat...“ Rousseau, J.-J., *Rozpravy*. Přel. E. Blažková – J. Veselý – V. Zamarovský. Praha, Svoboda 1989, s. 260.

5 Viz např. Skinner, Q., *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory*, 8, 1969, No. 1, s. 3–53; též Pocock, J. G. A., *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge, Cambridge University Press 2009.

6 Sám Rousseau se v *Úvahách* několikrát na polskou šlechtu přímo adresně obrací; viz např. obraty „stateční Poláci“ či „urození Poláci“. Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 9; s. 35.

síme se proto postupně věnovat třem klíčovým otázkám, jež spolu v kontextualistické optice ve velké míře souvisejí: 1) za jakých okolností se Rousseau do debaty o charakteru polského zřízení zapojil; 2) v čem spočívala polská republikánská tradice, jejíž kontury Rousseau ve svých *Úvahách* obdivuje; 3) jak Rousseauovy postřehy zapadají do rámce dobového republikánského diskurzu polských elit.

Ve spojitosti s Rousseauovým vstupem na „polskou půdu“ je ovšem třeba v prvé řadě zdůraznit, že podobný zájem o tento region nebyl v dané době nikterak ojedinělý, neboť východní Evropa sloužila západoevropským osvícencům mnohdy jako mytická krajina, využitelná pro kritiku vlastních domácích poměrů, vůči nimž vystupoval neznámý Východ buď v intencích dosud nezkažené čistoty, anebo naopak jako barbarská necivilizovaná země, ostře kontrastující s moderní ideou pokroku.⁷ Kritiku nespravedlivých polských poměrů tak nalezneme u Montesquieua⁸ i Voltaira,⁹ jenž pod vlivem ruské optiky vnímal polsko-litevský stát jako semeniště fanatismu a náboženské intolerance, což ostře kontrastovalo právě s protiruskými postřehy jeho rivala Rousseaua.¹⁰ Přesně opačné postoje, v nichž francouzští autoři vykreslovali Polsko v adoračním světle, aby nastavili zrcadlo vlastní společnosti, pak můžeme identifikovat v knize Gabriela-Françoise Coyera,¹¹ jež byla pro svou subversivní kritiku domácího absolutismu zakázána, či v nedokončeném díle Clauda-Carlomana de Rulhière.¹² Rulhière, který Polsko navíc osobně navštívil, chápal odlišnost polských mravů v zásadě jako možnost návratu k antickým hodnotám římské republiky,¹³ tedy přesně v těch intencích, v jakých

7 V obdobné době vznikají kupříkladu díla: Casanova, G., *Istoria delle turbolenze della Polonia*. Gorizia, Valerio de Valerj 1774; či v roce 1770 napsaný text Jeana Paula Marata *Les Aventures du jeune comte Potowski* (vyšel posmrtně v Paříži v nakladatelství Le Siècle v roce 1847).

8 Montesquieu, Ch., *O duchu zákonů*. Přel. H. Fořtová. Praha, OIKOYMENH 2010, II, 3, s. 30; XI, 5, s. 182.

9 Svě chápání civilizace Voltaire blíže popsal v díle *Histoire de Charles XII. Roi De Suede* (Rouen, A. Basle 1731); srov. též Wolff, L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press 1994, s. 236; s. 239.

10 Averzí Rousseaua vůči Rusku nalezneme jak v *Úvahách*: „Milujete svobodu, jste jí hodni, bránili jste jí proti mocnému a prohnanému útočníkovi, který předstíral, že vám nabízí přátelské pouto, zatímco vám nasazoval okovy otroctví“, tak ve *Společenské smlouvě*: „[Petr Veliký] chtěl hned vytvořit Němce, Angličany, když měl nejprve Rusy. Zabránil svým poddaným v tom, aby se někdy stali tím, čím se mohli stát, protože je přesvědčoval, že jsou tím, čím nebyli... Ruská říše si bude chtít podrobit Evropu, ale bude sama podrobena Tatary, svými poddanými a sousedy... Ti se stanou pány nejen této říše, ale i našimi...“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 9; *tyž*, *Rozpravy*, c.d., s. 254.

11 Coyer, G. F., *Histoire De Jean Sobieski. Roi De Pologne*. Varsovie – Paris, Chez Duchesne 1761.

12 Rulhière, C. C. de, *Histoire de l'anarchie de Pologne*. Paris, H. Nicolle 1807.

13 Lukowski, J., *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*. London, Bloomsbury Academic 2012, s. 123; Wolff, L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, c.d., s. 272–278.

Rzeczpospolitą vykreslovala jak polská domácí tradice šlechtického republikanismu, tak na sklonku svého života právě Jean-Jacques Rousseau.

Ani Rousseau přitom nebyl v polských záležitostech úplným nováčkem, ačkoliv i přes osobní pozvání, jež obdržel od hraběte Orlova, do Polska nikdy nezavítal.¹⁴ Přestože sám sebe stavěl do pozice laika a relevanci vlastních postřehů zlehčoval,¹⁵ je pravdou, že před sepsáním *Úvah* obdržel od Michała Wielhorského, který ho o vytvoření díla požádal, soubor elaborátů, díky němuž získal o polském zřízení poměrně detailní přehled.¹⁶ Krom toho je třeba připomenout, že Rousseau byl s polským prostředím konfrontován již dříve díky výměně názorů s nominálním polským králem Stanisławem Leszczyńským.¹⁷ Ač byla tato konfrontace tematicky zaměřena na Rousseauovu *Rozpravu o vědách a umění*, je vhodné akcentovat, že i díky této epizodě získal Rousseau s nuancemi polské politiky určitou zkušenost – tím spíš, uvážíme-li, že sám Leszczyński byl autorem originálního návrhu reformy polského státu.¹⁸ Rousseau navíc tuto obeznámenost explicitně přiznává, když ve své *Společenské smlouvě* odkazuje na slavnou deklamaci „Dávám přednost nebezpečné svobodě před pokojným otroctvím“,¹⁹ jejímž autorem byl Leszczyńského otec Rafał. Z čeho přesně však vyvěral Rousseauův nenadálý a oproti předchozí zkušenosti velmi detailně zaměřený zájem o charakter *Rzeczpospolitej*

14 Viz dopis hraběte Orlova Rousseauovi a Rousseauovu odpověď. Richardson, W., *Anecdotes of the Russian Empire in a Series of Letters*. London, W. Strahanand – T. Cadell 1784, s. 400–407.

15 Srov. Rousseauova úvodní slova v *Úvahách* i jeho konstatování v závěru: „nelichotím si tím, že bych byl moudřejší než oni, ani že by v mém snění našel cokoli, co by mohlo být jeho vlasti skutečně užitečné.“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 121.

16 Viz Rousseauova slova: „Náčrt polské vlády z pera pana knížete Wielhorského a úvahy, které k němu připojil, jsou poučnými podklady pro každého, kdo by chtěl pojmut řádný plán tuto vládu přebudovat...“ Tamtéž, s. 7. Materiály, které Wielhorski Rousseauovi poskytl a z nichž následně čerpal i při sepisování svého vlastního díla, dokázal díky archivnímu výzkumu odhalit zejména Jerzy Michalski. Srov. Michalski, J., *Rousseau and Polish Republicanism*. Transl. from the Polish R. Butterwick-Pawlikowski. Warsaw, Instytut Historii PAN 2015, s. 19–38; též Butterwick-Pawlikowski, R., *Challenges for the Commonwealth: The Counsel of Jean-Jacques Rousseau*. XVIII *amžiaus studijos*, 3, 2016, s. 34. O Wielhorského dobové intelektuální aktivitě svědčí například i korespondenční styk s Franciskem Rostworowským, který mu v červnu 1770 poslal do Paříže svou představu reformy polského státu: *Projet sur le gouvernement de Pologne*. Srov. Stasiak, A. M., *Republican and Monarchical Patriotism in Polish Political Thought during the Enlightenment*. In: Trencsényi, B. – Zăskaliczky, M. (eds.), *Whose Love of which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden – Boston, Brill 2010, s. 721–722.

17 Leszczyński, S. – Menoux, J., *Réponse au discours de Mr Rousseau, qui a remporté le prix de Académie de Dijon, sur cette question: si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les moeurs*. (s. l.) 1751; viz též *Réponse de Jean-Jacques Rousseau au roi de Pologne, duc de Lorraine, sur la Réfutation faite par ce prince de son Discours*. In: Rousseau, J.-J., *Œuvres Complètes*. Edité par Chez Dalibon. Paris 1832, s. 47–71.

18 Leszczyński, S., *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Kraków, Wydawnictwo Biblioteki Polskiej 1858 (1743).

19 Rousseau, J.-J., *Rozprawy*, c.d., s. 274.

na počátku 70. let 18. století, v jejímž důsledku byl ochoten vyhovět Wielhorského žádosti?

Mýtus polské republiky a jeho krize v 18. století

Při zodpovězení této otázky je nezbytné věnovat pozornost základním specifickým polsko-litevské politické kultury a proniknout do myšlení dobových politických aktérů – tedy porozumět tomu, jak svůj vlastní stát vnímala polská šlechta. Zhruba od poloviny 16. století se totiž v tomto prostředí prosadil diskurz tzv. republikánského mýtu,²⁰ v jehož projekci reprezentovala polsko-litevská unie (oficiálně nazývaná Království polské a Velkoknížectví litevské) dědičku slavných a ctnostných antických republik,²¹ přičemž příslušníci šlechtického stavu neváhali sami sebe pasovat do role moderních Platónů, Aristotelů či Ciceronů.²²

Zmíněné velebení vlastního státu jako jediné pravé republiky, srovnatelné pouze se zaniklým Římem či stávajícími Benátkami, navíc pomáhalo formovat u polské šlechty specifický „mesianistický“ postoj, jenž zapadal v kontextu polského politického myšlení do rámce tzv. misionismu.²³ Tamní šlechta totiž již od raného novověku začala v řadě případů akceptovat ideu, že je to právě ona, která byla Bohem vyvolena k uchování mravních a v minulosti osvědčených společenských ctností, zděděných dle jejího vlastního přesvědčení z odkazu antických republik. Díky víře v tyto ctnosti byli navíc konkrétní příslušníci šlechtické vrstvy ochotni propagovat úlohu vlastního stavu v intencích šířitelů pravé svobody mezi ostatní „národy“ a tím zároveň

20 K tradici polského šlechtického republikanismu viz Květina, J., *Mýtus republiky. Identita a politický diskurz raně novověké polské šlechty*. Červený Kostelec, Univerzita Hradec Králové – Pavel Mervart 2019.

21 Viz např. *Libera respublica – absolutum dominium – rokosz*. In: Czubek, J. (ed.), *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*. T. II. Kraków, nakl. Akademii Umiejętności 1918, s. 407.

22 Grzeškowiak-Krwawicz, A., *Noble Republicanism in the Polish-Lithuanian commonwealth*. *Acta Poloniae historica*, 103, 2011, s. 59; též Opaliński, E., *Civic Humanism and Republican Citizenship in the Polish Renaissance*. In: Gelderen, M. van – Skinner, Q. (eds.), *Republicanism: A Shared European Heritage*. Vol. I: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 2002, s. 147–166.

23 Důležitý rozdíl mezi *mesianismem* a *misionismem*, identifikovaný již Nikolajem Berďajevem, zavedl do debaty o polském politickém myšlení Andrzej Walicki. Ten *misionismem* rozumí různorodá přesvědčení o tom, že příslušný národ má ve vývoji společnosti splnit určitou specifickou úlohu, jež však na rozdíl od *mesianismu* nemusí být nutně nábožensky podbarvená ani spjatá s očekávaným příchodem alegorického vykupitele. Srov. Walicki, A. – Cichoński, A. M., *Między polskim mesjanizmem a misionizmem*. *Rozmowa. Teologia Polityczna*, 2006–2007, Nr. 4, s. 30–41; též Rojek, P., *Integrální mesianismus*. In: Ruczaj, M. – Skraba, L. (eds.), *Pánbíčkáři. Odkud se vzal polský katolicismus?* Přel. J. Mlejnek – L. Skraba – M. Veselka – L. Zakopalová. Brno – Kraków, Centrum pro studium demokracie a kultury – Ośrodek myśli politycznej 2016, s. 107–112.

prezentovat přesvědčení, že rozmach polské republiky zajistí kromě jiného i bezděčnou obrodu křesťanské pospolitosti v evropském prostoru. Odkud se však vzala tato polská obsese specifickou republikánskou misí, díky níž polská šlechta nazývala svůj stát *Rzeczpospolitou*, tedy doslovným překladem latinského sousloví *res publica*?

Dle antického aristotelsko-ciceronského náhledu mohla být pravá republika realizována jen prostřednictvím tzv. smíšené ústavy, v níž byly nedokonalosti vlády jednotlivce, skupiny i davu harmonicky vyváženy úsilím o vzájemnou kontrolu. Jestliže tak v politickém myšlení polské šlechty nalezneme v souvislosti s charakteristikou vlastního státu formulku *monarchia mixta*,²⁴ je zřejmé, nakolik polské elity kladly důraz na mocenskou vyváženost jako na základní znak existence spravedlivé republiky, respektive aristotelské *politeie*.²⁵ V jejich očích tak polské vyvolené zřízení zajišťovala triáda král – Senát – sněmovna poslanců, v níž první instituce reprezentovala *monarchický* majestát, volený a ustavovaný aktem občanského souhlasu, druhá instituce platila za *aristokratický* princip „starších a zkušených“ mediátorů mezi panovníkem a lidem, a konečně třetí pilíř měl hájit *demokratické* zájmy všeho šlechtického lidu.²⁶

Podobná aplikace antického modelu nesla ovšem v polském prostředí řadu specifických prvků, dokládajících, že svět římských občanů představoval pro polskou šlechtu mnohem spíše součást vlastního politického mýtu než deskripci historické skutečnosti. Na rozdíl od klasického ciceronovsko-aristotelského pojetí, jež předpokládalo „mísení“ třech jinak na sobě nezávislých forem zřízení, odrážely polské instituce řadu navzájem se překrývajících prvků, neboť například senátoři netvořili vlastní uzavřený stav a formálně patřili do řad šlechtických občanů, disponujících ovšem v „parlamentu“ vlastní konkurenční komorou. Ještě diskutabilnější byla v polském pojetí pozice krále, který byl částečně vnímán jako součást republiky, ale zároveň i jako její vnější ohrožení, proti jehož hrozbě *absolutus potestas* bylo třeba smíšené zřízení ubránit. Oproti antické teorii, jež neznala koncept rovnováhy moci, tak polská šlechta archetyp smíšené ústavy spojovala s principem *inter maiestatem ac libertatem*, postulujícím právě určitý ideál vyváženosti mezi šlechtickou svobodou stavu a panovníckým majestátem. Tato skuteč-

24 Srov. Przytuški, J., *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia*. Kraków. (s. n.) 1553.

25 Srov. Orzechowski, S., *Policja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana*. Poznań, Ludwik Merzbach 1859 (1566); Frycz Modrzewski, A., *O poprawie Rzeczypospolitej*. Przemysł, Nakł. Michała Dzikowskiego 1857 (1551).

26 Srov. např. slavný výrok Jana Zamojského, který přirovnával vládu magnátů k římskému senátu, šlechtu k patriciům a šlechtické poslance k tribunům lidu. Srov. Zamojski, J., *Rozprawa Jana Zamojskiego o senacie rzymskim*. Kuryłowicz, M. – Witkowski, W. (eds.). Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1997.

nost sice na jedné straně vedla v 18. století k tomu, že řada polských autorů začala pochybovat o tom, že by místní zřízení odpovídalo antickému modelu,²⁷ což ovšem na straně druhé Rousseauovi nebránilo obdivovat rozsah politické participace polské šlechty a její odpor vůči svévoli.

Pojetí vlastní pospolitosti jako smíšeného zřízení s permanentním mentem královské hrozby totiž dobře podtrhovalo republikánský charakter státu svým jasným vymezením suverenity, od níž měla být odvozována politická moc. Na rozdíl od centralizačních a absolutizačních tendencí, jež se v té době prosazovaly v jiných evropských státech, si totiž v polsko-litevském případě šlechtická obec osobovala právo vystupovat nejen jako hlavní mluvčí „obecného dobra“, ale de facto jako sám *raison d'être* polsko-litevské unie. Skutečnost, že *Rzeczpospolita* nebyla zosobněna figurou voleného panovníka, nýbrž zástupem „šlechtického národa“, se přitom velmi výrazně promítala do Rousseauovy fascinace, poněvadž polská šlechtická obec v rétorické rovině dlouhodobě identifikovala zájem svého stavu právě s obecným dobrem, přičemž obhajoba tohoto veřejného zájmu měla spočívat v permanentním uchování občanské svobody.²⁸

Posedlost vlastní svobodou, přirovnávající stav polského šlechtice bez svobody k situaci ryby na souši²⁹ a považující tak polský „národ“ za nejsvobodnější pod sluncem,³⁰ se u šlechtického stavu projevovala jak v rovině institucionálních omezení, díky nimž měli být všichni příslušníci stavu chráněni před královskou *potestas*, tak v rovině symbolického zrodu mytických *zlatých svobod*. Tento korpus privilegií zajišťoval, že jednotliví nositelé šlechtického titulu byli na svých panstvích de facto neomezenými pány, přičemž v rámci politického rozhodování byla svoboda šlechtického stavu vyjádřena úsvovím, dle něhož měl v Polsku „lex regnat, non rex“.³¹ Skutečnost, že polské šlechtické pojetí svobody v sobě kombinovalo rovinu politické participace s obhajobou nedotknutelnosti „privátní“ sféry, byla pak jedním z rozhodujících indikátorů přítomnosti silné lokální republikánské tradice, zapadající do rámce chápání svobody jako ne-dominance.³²

27 Srov. Dunin Karwicki, S., *Egzorbitancyje we wszystkich trzech stanach Rzeczypospolitej krótko zebrane...* In: *týž, Dzieła polityczne z początku XVIII wieku*. Przeł. i oprac. A. Przyboś – K. Przyboś. Kraków, Ossolineum 1992, s. 27.

28 Srov. Wolan, A., *De libertate politica sive civili. O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*. Eder, M. – Mazurkiewicz, R. (eds.). Warszawa, Neriton 2010, s. 143.

29 *Votum Jmci pana Zamoyskiego w r. 1605*. In: Czubek, J. (ed.), *Pisma polityczne z czasów rokосу Zebrzydowskiego 1606–1608*. T. III. Kraków, nakł. Akademii Umiejętności 1918, s. 94.

30 Kołodzki, A., *Thron Oyczysty albo Pałac Wieczności, w krotkim zebrańiu monarchow, xięząt y krolow polskich*. Poznań, Drukarnia Akademicka 1727, s. 285.

31 Srov. Radziwiłł, A. S., *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656*. T. 4: 1648–1656. Przyboś, A. – Żelewski, R. (eds.). Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1974, s. 238–239.

32 Srov. Pettit, P., *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford, Oxford University Press 2002.

Obdiv k vlastnímu republikánskému zřízení byl u polské nobility ještě posilován absencí formální stratifikace vlastního stavu, jež i přes olbřímí majetkové nerovnosti pomohla zformulovat populární zásadu, dle níž měl být každý „šlechtic na svém statku roven vojvodovi“.³³ Díky této symbolické rovnosti bylo navíc možné vytvářet z velmi pestré mozaiky etnických původů a náboženských konfesí konstrukci jednotné občanské identity,³⁴ neboť na politické úrovni republiky disponoval litevský šlechtic kalvínského vyznání totožnými právy jako polský katolický magnát. K uchování tohoto principu výrazně přispívala v evropském kontextu té doby nevídaná míra náboženské tolerance, zajišťovaná od druhé poloviny 16. století aktem tzv. Varšavské konfederace.³⁵ Právě v souvislosti s touto záležitostí zdůrazňoval slavný politik Jan Tarnowski, že „v republice nejde o zbožnost, ale o svobodu“.³⁶

Ideál spravedlivé šlechtické republiky však zároveň narážel i na četná úskalí, skrytá především v institucionálním nastavení, jehož udržitelnost měl Rousseau jakožto filosofická autorita na základě Wielhorského žádosti posoudit. Mezi nejproblematictější „nástroje“ patřilo bezpochyby tzv. *liberum veto*, tedy právo každého šlechtického poslance vyjádřit svůj nesouhlas s právě přijímanou agendou, jež se ovšem v modernistické optice stalo ústředním symbolem šlechtické svévole i arogance a hlavní příčinou ztráty státnosti. Odstranění práva na *liberum veto* z polského zřízení tudíž byla jedním z kardinálních požadavků většiny reformátorů, ačkoliv – jak je možné pozorovat i v Rousseauově případě – řada autorů byla schopna ocenit i jeho přednosti a před jeho definitivním zrušením varovala.

Abychom však mohli pochopit, proč část polské šlechty požádala Rousseaua o ideovou pomoc s reformou vlastního státu, je nezbytné analyzovat polský politický kontext na konci 60. let 18. století. V té době se totiž zásadním způsobem proměnilo nejen vnitropolitické fungování republiky, ale především její geopolitická pozice i mentalita šlechtického „občanského“ stavu. Již od poloviny 17. století docházelo v důsledku opakovaných invazí cizích velmocí, jakož i kvůli neschopnosti polských elit těmto invazím čelit ke vzrůstu náboženského radikalismu a etnizaci polské šlechtické identity.

Zatímco předchozí epocha tzv. zlatého věku byla symbolizována výše zmíněnou náboženskou tolerancí, v 18. století začaly být konfesní menšiny

33 Viz např. Jabłoński, J. S., *Skrupuł bez skrupułu w Polsce albo oświecenie grzechów narodowi naszemu polskiemu zwyczajniejszych a za grzechy nie minaych.* (s. I.) 1730, s. 15.

34 Tazbir, J., *Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit, upadek, relikty.* Warszawa, Wiedza Powszechna 1983, s. 56; též Wyczański, A., *Polską Rzecz Pospolitą Szlachecką.* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1991, s. 147.

35 Srov. Květina, J., *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16.–17. století.* Červený Kostelec, Pavel Mervart 2011, s. 41–42.

36 Sucheni-Grabowska, A., *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa.* Warszawa, Muzeum Historii Polski 2009, s. 27.

tzv. disidentů vnímány především jako nebezpečné „ostrůvky kolaborace“ se zahraničními mocnostmi. Eroze občanského principu šlechtictví, spojená s úsilím o polonizaci a centralizaci státu, však logicky snižovala ochotu nepolských příslušníků šlechtického stavu identifikovat se se zájmy *Rzeczypospolité* a zároveň posilovala tendenci magnátů, tedy nejvlivnějších politických hráčů mnohdy nekatolického vyznání, převzít kontrolu nad neefektivním státem za pomoci manipulativních mechanismů. Nejvýraznějším projevem této tendence se stala právě zásadní modifikace principu *liberum veto*. Ten se z původně nezávazného pravidla sloužícího k ochraně obecného dobra proměnil ve striktně uplatňovanou zásadu mocenské svévole, s jejíž pomocí mohli movití magnáti budovat rozsáhlé klientelistické sítě a ovlivňovat hlasování zdánlivě samostatně se rozhodujících šlechtických poslanců, kteří na nich byli existenčně závislí. Tento posun od „šlechtické demokracie“ k „magnátské oligarchii“³⁷ navíc skutečně oslaboval politickou suverenitu, jelikož heterogenita polsko-litevské společnosti, jakož i neakceschopnost centrální vlády, paralyzované zdouhavými a mnohdy neúspěšnými parlamentními jednáními, se staly vítanými faktory posílení mocenských zájmů sousedních států, jež navíc mohly využívat i dalšího specifika polského zřízení: tzv. konfederací, tedy vojenských spolků, v nichž byla šlechta – pokud byla nespokojená s královskou politikou – oprávněna iniciovat ozbrojené povstání. Spolu s hroucením sociální i náboženské stability a zvyšující se závislostí *Rzeczypospolité* na evropských velmocích tak naléhavě vzrůstala akutnost potřebné vnitropolitické reformy, jejíž ústřední téma bylo možné zobecnit do jedné hlavní otázky: má se polská republika zbavit svých specifických politických mechanismů a vydat se v Evropě tehdy obvyklou cestou posilování výkonné moci, anebo má v duchu svých tradic zůstat věrná idejím šlechtického parlamentarismu?

Ačkoliv je poněkud obtížné zjednodušit dobové reakce na tuto otázku do popisu střetu dvou hlavních ideových táborů, lze konstatovat, že na jedné straně tohoto filosoficko-mocenského dilematu se vyprofilovala dominantní skupina osvícenských reformistů, toužících proměnit *Rzeczpospolitą* přijetím západoevropských vzorů v moderní centralizovaný stát. Rozhodující politickou platformou tohoto směru se v 60. letech 18. století stalo uskupeání tzv. *Familie*, opírající se o účelové spojenectví s Ruskem. Na druhé straně politického spektra pak bylo možné identifikovat velmi různorodou paletu politických postojů, jež byly v dobové rétorice hodnoceny jako součást tzv. *sarmatismu*, tedy specifického životního stylu, opírajícího se mimo jiné o přesvědčení, že polská šlechtická obec představuje vyvolené potomky dáv-

37 Walicki, A., *Philosophy and Romantic Nationalism. The Case of Poland*. Notre Dame, University of Notre Dame 1994, s. 23.

ného antického etnika.³⁸ Ačkoliv konkrétní představy tohoto širokého tábora odpůrců osvícenských reforem se v řadě případů navzájem nejen lišily, ale mnohdy i vylučovaly, za standardní vyjádření politického přesvědčení těchto *sarmatistů* bývá považováno heslo „Polska nierządem stoi“, tedy víra, že polská republika přetrvává právě díky svému neobvyklému zřízení, uchovávacímu zlaté svobody zděděné po ctnostných předcích.

Pregnantní vymezení napjatého vztahu mezi „osvícenci“ a stoupenci sarmatismu je krajně obtížné, neboť první skupinu reprezentovala široce rozkročená neformální platforma politiků i filosofů, mezi nimiž bychom našli například Stanisława Konarského, Huga Kołłątaja či Stanisława Staszice, zatímco do druhé skupiny mohl být v dobové debatě ze strany zastánců osvícenských reforem zařazen prakticky kdokoli, jehož rétorika alespoň částečně vycházela z obhajoby tradičního zřízení. Pokud bychom se však navzdory pejorativní tendenci tehdejších osvícenských kruhů prezentovat sarmatismus jako zpátečnický relikv tvrdohlavé a nevzdělané části šlechty, vzhlízející se v překonaném pseudorytířském militarismu, fanaticky pověřené zbožnosti a provinčním zájmu o vlastní statky, snažili vymezit sarmatské myšlení určitým objektivním obsahem, lze jeho nesmiřitelnost s progresivistickými vizemi osvícenské *Familie* spatřovat právě v odlišném chápání smyslu polského státu, opřeném o rozdílné pojetí politiky i společnosti.

Vzhledem k tomu, že Rousseauova intervence do polské otázky bývá často interpretována právě jako rozvíjení sarmatské opozice vůči osvícenskému postoji, je třeba již zde podotknout, že oproti radikálním osvícenským kruhům, které vnášely do politického diskurzu individualistickou koncepci občanství a předpoklad modernizace jakožto součásti univerzálního vývoje k lidství, upozorňovali jejich „sarmatští“ názoroví oponenti na nutnost přihlížet ke specifickým vlastním společností včetně kolektivistického stavovství a tradiční náboženské morálky. Za součást sarmatismu je tudíž třeba považovat nikoli jen ono bláhové lpění na tradici, včetně bizarního odění, vousatých tváří a nevolnictví, ale i pojetí vlastního státu coby ctnostné republiky, jejíž zachování bylo – nahlíženo sarmatským prizmatem – nezbytné nejen kvůli účtě k předkům, ale i kvůli uchování vlastní šlechtické volnosti.

Takto naznačený střet o pojetí polské republiky tedy dokládá, že pouze nejextrémnější zastánci sarmatismu odmítali představu, že by polské zřízení mělo být reformováno, neboť většina tzv. Sarmatů určitou variantu refor-

38 Pojem sarmatismus je obtížné vymezit jednoznačně objektivním obsahem, neboť byl původně zformulován právě zastánci modernizačních reforem, kteří své protivníky posměšně označovali dle jejich domnělé naivní víry, že polská šlechta představuje potomky dávného etnika. Michalski, J., Stanisław Konarski wobec sarmatyzmu i problem europizacji Polski. In: Dowiat, J. et al. (eds.), *Polska w świecie: szkice z dziejów kultury polskiej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972, s. 284.

my sama prosazovala. V opozici vůči modernistickým osvícencům z *Familie* však tito sarmatští představitelé trvali na tom, že je nezbytné vycházet při záchraně vlastní suverenity z domácí „osvědčené“ tradice šlechtické republiky. Řada z nich se totiž domnívala, že zřízení šlechtické republiky reprezentuje svébytnou hodnotu *per se*, čímž proti univerzalistické optice osvícenců západoevropského stříhu stavěli vlastní logiku tradicionalistického partikularismu.

Právě ze „sarmatského“ prostředí v onom širokém vymezení tohoto pojmu se přitom zrodila osudová iniciativa *Barské konfederace*, jejíž delegát Wielhorski oslovil Rousseaua se žádostí o poskytnutí filosofického „know-how“. Na sklonku roku 1767 totiž ruská diplomacie vedená knížetem Repninem ustavila tzv. Radomskou konfederaci, uskupení polské šlechty, jež hájilo práva náboženských *disidentů* a stavělo se proti modernizačním reformám osvícenské *Familie*. Tím ovšem polští konfederáti logicky nahrávali právě ruským intervenčním zájmům. Ve chvíli, kdy se navíc Repninovi díky přítomnosti ruské armády podařilo přinutit polské poslance k přijetí proruských zákonů – tzv. kardinálních práv,³⁹ zformovala opoziční protiruská část polsko-litevské šlechty v přestupný únorový den roku 1768 v podolském Baru konkurenční vojenský spolek, tzv. *Barskou konfederaci*.

Tuto konfederaci přitom v souvislosti s výše představenou složitostí mocenských i ideologických proudů tvořili představitelé velmi pestré škály politických postojů, jež sahala od *sarmatských* obhájců mýtu zlatých svobod přes umírněné reformisty až po pragmatické magnáty, kteří usilovali nejen o ukončení ruského vlivu, nýbrž i o likvidaci moci reformní *Familie*.⁴⁰ Symptomatickým dokladem této pestrosti a proměnlivosti politických postojů je koneckonců turbulentní ideový vývoj iniciátora „rousseauovského angažmá“ Michała Wielhorského. Zatímco ještě v roce 1766 Wielhorski sveřepě hájil tradiční princip *liberum veto* a o rok později žádal v řadách Radomské konfederace ruskou carevnu o intervenci, stal se nyní jednou z hlavních tváří protiruské konfederace v Baru a „nedotknutelné“ veto naopak navrhoval zrušit. Přestože tedy taktiky i konkrétní politické představy *barských konfederátů* mohly být v řadě případů diametrálně rozmanité, svorníkem jejich otevřeně prezentovaného politického myšlení zůstávalo zlaté dědictví starobylého polského republikanismu.

S image spravedlivého republikánského boje proti ruské despotické hrozbě proto v říjnu roku 1770 vypravila konfedační Generální rada svého hlav-

39 Konstytucje seymu extraordinarynego w Warszawie. In: *Volumina legum*. T. 7. Petersburg, J. Ohryzko 1860, s. 250–256.

40 Maciejewski, J., Pojęcie narodu w myśli republikantów lat 1767–1775. In: Goćkowski, J. – Walicki, A. (eds.), *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977, s. 22.

ního ideologa, již zmiňovaného Michała Wielhorského, do Paříže a pověřila ho, aby zde vedl diplomatické rozhovory.⁴¹ Nutno říci, že Wielhorského diplomatická mise skončila velmi záhy fiaskem, jelikož v době jeho pařížského pobytu byl v důsledku napjaté mezinárodní situace a dvorských intrik madame du Barry odvolán hlavní exponent propolské politiky vévoda de Choiseul.⁴² Oč méně úspěšný byl Wielhorski na poli oficiální diplomacie, tím více se mu ovšem dařilo v rovině neformálních kontaktů a tříbení politických idejí, neboť právě v této době pronikl do kruhu francouzských osvícenců, kde navázal přátelství s Gabrielem Bonnotem Mablym a následně kontaktoval i Jeana-Jacquesa Rousseaua.

Rousseau, Mably a Wielhorski: sarmatismus versus osvícenství?

Wielhorskému se jak Rousseaua, tak Mablyho podařilo přesvědčit, aby v poměrně krátkém čase sepsali svá zamyšlení nad možnou žádoucí proměnou polsko-litevského státu, přičemž své konfедераční druhy filosofům prezentoval jako svobodomyšlné uskupení vlasteneckých hrdinů a nikoli jako mocenskou formaci polské šlechty.⁴³ Tato skutečnost je i přes odlišný charakter jejich doporučení zřejmá ve spisech obou filosofů, neboť jak Rousseau, tak Mably pracují ve svých úvahách mnohem spíše s adorovaným mýtem šlechtické republiky než s dobovou polskou realitou. Mably v každém případě zvládl již v srpnu 1770 dodat Wielhorskému svůj soubor postřehů *Observations sur la réforme des lois en Pologne*, který byl však takticky určen pouze pro okruh barských konfederátů, a jeho publikovaná verze vyšla až v roce 1781 pod titulem *Du Gouvernement et des lois de Pologne* v Londýně.⁴⁴ Rousseau svůj spis dokončil zřejmě až během jara 1771, kdy jeho náhledy již pomalu ztrácely na aktuálnosti, jelikož Barská konfederace stála před zhroutením. I v tomto případě Rousseau navíc vytvořil pouze rukopis, jenž za jeho života nebyl publikován, a první výtisk *Considérations sur le gouvernement de Pologne* spatřil světlo světa až roku 1782 v Ženevě.⁴⁵

Barské konfederaci tak Rousseauova ani Mablyho doporučení nikterak neprospěla, což ovšem neznamená, že by se jejich postřehy zcela minuly svým

41 Wolff, L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, c.d., s. 237.

42 Black, J., *From Louis XIV to Napoleon: The Fate of a Great Power*. London, Routledge 1999, s. 116.

43 Michalski, J., *Idee reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mablym. Miscellanea Historico-Archivistica*. T. 1. Warsaw, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1985, s. 199–214.

44 Lukowski, J., *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*, c.d., s. 124.

45 Rousseau, J.-J., *Les Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*. In: týž, *Œuvres Complètes*. Genève. (s. n.) 1782.

účinkem. Vzhledem k tomu, že již v roce 1789 bylo Rousseauovo dílo přeloženo do polštiny,⁴⁶ staly se jeho *Úvahy o polské vládě* jedním z vlivných zdrojů připravované reformy polského státu o 20 let později. V letech 1788–1792, tedy již v době zuřící francouzské revoluce, zasedal ve Varšavě tzv. Velký sejm, jehož největším úspěchem bylo přijetí první kodifikované ústavy v evropském kontextu – Ústavy 3. května, jejímž hlavním cílem měla být modernizace a záchrana suverenity polského zřízení. Jak dlouhotrvající parlamentní debaty, tak finální podoba ústavy přitom reflektovaly nejen bohatou domácí tradici polských osvícenských myslitelů, ale i principy zahraničních pozorovatelů, mezi nimiž Rousseau se svou rétorikou republikánské obecné vůle zastával nej přednější místo.⁴⁷

Třebaže tedy Rousseauův dlouhodobý vliv bezpochyby převážil nad dopady Mablyho úvah,⁴⁸ můžeme díla obou těchto *philosophes* považovat za první případ zasazení polského politického myšlení do abstraktnějšího rámce evropského osvícenství, díky němuž mohl být polský model vnímán v obecnějších konturách lidské společnosti, ačkoliv západoevropské myšlení bylo v polském prostředí reflektováno již před iniciativou obou francouzských osvícenců.⁴⁹ Z toho důvodu je poněkud zjednodušující interpretovat Rousseauův a Mablyho přístup vůči polské republice jako dvě antagonistické alternativy, neboť přestože se oba myslitelé ve většině argumentů rozcházejí, lze jejich úsilí chápat jako součást jedné ideové tradice.⁵⁰

U obou autorů se tak můžeme setkat s nesamozřejmým přesvědčením, že záchrana polské suverenity je možná, ačkoliv jak Rousseau, tak Mably tuto záchranu podmiňují řadou vnějších a mnohdy notně nepravděpodobných okolností – v první řadě příznivou mezinárodní konstelací.⁵¹ I přesto, že uchování polské státnosti tak považují za vcelku málo pravděpodobné, navrhují oba myslitelé celou řadu zásadních změn, s jejichž pomocí by se měla polská

46 Rousseau, J.-J., *Uwagi o rządzie polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną*. Przeł. M. F. Karp. Warszawa, Michał Gröll 1789.

47 Srov. Lukowski, J. T., Recasting Utopia: Montesquieu, Rousseau and the Polish Constitution of 3 May 1791. *Historical Journal*, 37, 1994, No. 1, s. 65–87.

48 Mablyho dílo například nikdy nebylo kompletně přeloženo do polštiny, část jeho postřehů byla ovšem publikována zde: Gintel, J. (ed.), *Cudzoziemcy o Polsce: Relacje i opinie*. T. 2. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1971.

49 Srov. Konarski, S., *O skutecznym rad sposobie*. Warszawa, w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum 1762.

50 Lukowski, J., *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*, c.d., s. 130. K Mablyho postřehům v kontextu dobového polského myšlení blíže viz Michalski, J., *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza. Mably i konfederaci barscy*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995.

51 Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 116; Mably, G., *Du gouvernement et des lois de Pologne*. In: Gagnebin, B. – Raymond, M. (éd.), *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*. Vol. 8. Paris, Bussaye 1791, s. 63.

společnost obrodit. Doporučení proměnit společnost a nikoli pouze stát je přitom velmi důležité, neboť i v případě, že by Poláci svůj stát neuchránili, mělo smysl postarat se o to, aby polské principy žily dál – když ne ve formě suverénního státu, tak v podobě národní společnosti. Jak v tomto smyslu podotýká Rousseau – je třeba zajistit, aby nepřítel i přes jejich případné pohlcení nemohl Poláky strávit.⁵²

V otázce zhoubných rysů polské společnosti není překvapivé, že pro oba zahraniční osvícence spočíval prvořadý problém v nevolnickém charakteru tamního zřízení, jež slovy Rousseaua sestávalo ze „šlechticů, kteří jsou vším, měšťanů, kteří nejsou ničím, a venkovanů, kteří jsou méně než ničím“.⁵³ Jak Mably, tak Rousseau apelují na takový model uspořádání, jenž by respektoval rovnoprávné postavení všech obyvatel, což by ostatně velmi posílilo vojenské kapacity státu. I v tomto případě je to nicméně Rousseau, kdo projevuje výraznější cit k polským tradicím i pochopení reálných možností, když namísto jednorázového zrušení šlechtických titulů doporučuje cestu postupných nobilitací za zásluhy. Tento proces by představoval specifickou polskou cestu ke spravedlivé republice – takové, v níž by se za pomoci Rousseauova apelu⁵⁴ aristokracie šlechty proměnila ve skutečnou aristokracii ducha. Namísto zcela rovnostářské společnosti tak Rousseau usiluje o to, aby všechny polské sociální vrstvy postupně přejaly původní vzorce polské urozenosti, spočívající v občanské věrnosti republice a rozvíjející potřebné vlastnosti dobrého občanství. Nutno podotknout, že podobné postřehy Rousseau předkládá i ve svých dalších dílech, v nichž uznává, že dobrá republika vyžaduje respektování společenských rozdílů, jež vyplývají z rozličných zásluh, odlišného významu, nadání i píle jednotlivých občanů.⁵⁵

Při hledání optimální cesty z krize se tedy úvahy obou *philosophes* začínají rozcházet, neboť na rozdíl od Mablyho, dle něhož musí být zastaralé polské myšlení nahrazeno osvědčenými vzorci ze západního světa, hledá Rousseau nástroje, jež by udržely při životě tu část šlechtického dědictví, díky které byl on sám tímto prostředím fascinován – tedy mytický republikanismus antického světa. Jestliže Mably navrhuje zavést v Polsku dědičnou monarchii, jež by zamezila korupční hrozbě během *interregna*, staví se Rousseau za uchování „sladkosti svobody“, jež je mimo jiné vyjádřena právem zvolit si

52 „Nejste s to zabránit tomu, aby vás spolkli; zařídte to alespoň tak, aby vás nemohli strávit...“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 16.

53 Tamtéž, s. 33.

54 „Urození Poláci, buďte něčím víc, buďte lidmi, jenom tak budete šťastní a svobodní; nelichot'te si však, že takovými jste, dokud držíte své bratry v okovech...“ Tamtéž, s. 35.

55 Srov. Rousseau, J.-J., *Rozpravy*, c.d., s. 234; s. 259.

svého vladaře.⁵⁶ Nechtějí-li se tedy Poláci vydat na obecnou evropskou cestu otroctví, musí si podle Rousseaua uchovat nejen volební monarchii, ale i další zděděné atributy, mezi něž řadí například princip povstaleckých konfederací. Ty Rousseau považuje za jakousi záchrannou brzdu, jejímž prvořadým úkolem je ochrana svobody jak proti hrozbě cizí invaze, tak proti nebezpečí domácí despotie.⁵⁷ V souladu s mýtem šlechtického republikanismu tak Rousseau na konfederace nahlíží jako na instituci antické diktatury, jež měla rovněž chránit ctnostné občanské zřízení před korupcí – nehledě na skutečnost, že právě od Římanů měli Poláci zdědit úctu ke svobodě jako k nejceněnější hodnotě.

Se vztahem Rousseaua ke konfederacím pak úzce souvisel i jeho postoj k principu *liberum veto*, jenž měl být – na rozdíl od Mablyho doporučení – částečně uchován v principiálních otázkách základů ústavnosti.⁵⁸ I v tomto případě Rousseau navazoval na svou vlastní logiku společenské smlouvy, dle níž má být jednomyslná shoda vyžadována jen při ustavení pospolitosti a nikoli při každodenním rozhodování, což v polském případě znamenalo odstranit veto coby obstrukční zdržovací taktiku individuálních poslanců a omezit jeho užívání na možnost společného protestu celé delegace jednoho *sejmíku*. V případě, že by bylo ze strany *sejmíku*, který delegaci zvolil, uplatnění veta následně posouzeno jako oprávněné, náležely by poslancům doživotní pocty coby spasitelům svobody, v opačném případě by však museli být dotyční vystaveni trestu smrti.⁵⁹ Je přitom zajímavé, že v otázce pocty zastával Rousseau podobné postoje jako jeho konkurent Mably, neboť se oba vymezovali vůči komerčnímu principu materiálních odměn a za nejvyšší významání považovali antickou tradici vztyčení sochy či udělení vavřínového listu.⁶⁰

Důležitou roli v Rousseauově fascinaci polskou realitou sehrávala i skutečnost, že oproti klasické teorii, hlásající, že ctnostné republiky mohou

56 „[vlastenecké duše]... chtěly by spojit klid despotismu s lahodností svobody. Obávám se, že chtějí dvě navzájem protikladné věci.“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 10. Podobný postoj k dědičným monarchiím zastává Rousseau i ve svém předchozím díle; viz Rousseau, J.-J., *Rozpravy*, c.d., s. 138; srov. Sobotka, M., Jean-Jacques Rousseau: od „Rozpravy o původu nerovnosti“ ke „Společenské smlouvě“. *Filosofický časopis*, 59, 2011, č. 6.

57 „Co se mě týče, jsem přesvědčen, že jestliže konfederace zachránily vlast, *sejmíky* ji uchovaly; to ony jsou skutečným štítem svobody.“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 42.

58 „Liberum veto by nebylo tak nerozumné, kdyby se týkalo pouze základních bodů ústavy.“ Tamtéž, s. 63.

59 „Tento soudní tribunál... musel by jej buď bez nejmenší milosti odsoudit k smrti, nebo ho doživotně odměnit a udělit mu veřejné pocty...“ Tamtéž, s. 66.

60 Stasiak, A. M., Czy Polski, radykalny republikanizm przełomu lat 60 i 70 XVIII wieku miał charakter rewolucyjny? *Teka Komisji Historycznej*, XI, 2014, s. 63.

existovat jen v kontextu limitovaných městských států,⁶¹ představovala polsko-litevská unie republiku velmi rozsáhlých rozměrů, což Ženevana vedlo k tomu, aby budoucí polskou republiku chápal jako federaci mnoha států na úrovni jednotlivých vojvodství.⁶² Právě skutečnost, že jednotlivé delegace těchto vojvodství, volené na úrovni *sejmiků*, by i nadále disponovaly kolektivním právem veta, měla zajistit, že polská republika nebude centralizovaným despotismem, ale realizací obecné vůle polského národa, kterou bude třeba hledat na úrovni těchto vojvodství. V souladu se zájmy Barské konfederace i jejího ideologa Wielhorského se tedy Rousseau stavěl proti reformě Czartoryského *Familie*, jež na sejmu v roce 1764 odstranila závaznost instrukcí, kterými jednotlivé *sejmíky* vybavovaly své delegáty,⁶³ a apeloval na jejich obnovení, zaručující realizaci skutečné přímé demokracie. Nutno přitom podotknout, že i v tomto případě byla Rousseauova koncepce v příkrém rozporu s představou Mablyho, který záchranu Polska spatřoval v přísné centralizaci, a tudíž i v posílení celostátního parlamentu na úkor regionálních vojvodství.

Záměr restaurovat tradiční instituce však u Rousseaua skrývá patrně nejpodstatnější rozměr jeho přístupu vůči polské otázce, jenž znovu výrazně kontrastuje s Mablyho postojem. Jestliže totiž abbé zastával názor, že polská společnost si sama pomoci nedokáže a k výchově vlastních občanů bude nucena využít zahraničních učitelů,⁶⁴ je to opětovně Rousseau, kdo Poláky varuje před zanášením cizích novot a v otázce vzdělání volá po striktní národní výchově v duchu domácích mravů. Otázka polského vzdělání však pro Rousseaua není samoučelná, neboť zachování čistě polského rázu vzdělávacího procesu i všech veřejných aktivit je pro něj prostředkem k udržení antických občanských mravů a ctnostné aristokratické jinakosti vprostřed komercializující se Evropy. Doporučení, aby Poláci neměnili svou ústavu, neboť díky ní jsou tím, kým jsou, jakož i apely, aby si ve všem uchovali svou polskou jinakost – jak v nošení svých národních krojů, jízdě na koních či v divadelních hrách, jež mají být oproštěny od zženštilých západních trendů –, bývají často chápána jako doklad Rousseauova protonacionalismu a konzervativního uvažování. V kontextu šlechtického mýtu jsou však mnohem spíše prezentací Rousseauovy víry, že polsko-litevský stát představuje ztracené republi-

61 Viz Rousseau, J.-J., *Rozpravy*, c.d., s. 182.

62 „Je-li to možné, chtěl bych, abyste měli tolik států co vojvodství.“ Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 32.

63 Konfederacya generalna na konwokacyi warszawskiej r. 1764. In: *Volumina legum*. T. 7, c.d., s. 18.

64 Lukowski, J., *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*, c.d., s. 126.

kánské dědictví antiky – tedy přesvědčení, jež francouzský myslitel převzal od dlouhodobé tradice polských *sarmatistů* s Wielhorským v čele.

Nabádá-li Rousseau Poláky, aby se řídili heslem *ubi patria, ibi bene*⁶⁵ a aby v případě ztráty státní suverenity namísto žalu vybudovali republiku ve svých vlastních srdcích,⁶⁶ naznačuje tím, že hodnota Poláků netkví v jejich etnické identitě, nýbrž v občanské tradici, jež Ženevanovi kontrastuje se zkaženým světem stávající západní Evropy. Pokud tak Rousseau přijal mytickou vizi polských republikánů, je pochopitelné, že šlechtickou republiku považoval za prostor umožňující realizaci společenské smlouvy a obecné vůle, kde se jednotliví urození občané poddávají jeden druhému a zůstávají navzájem bratry.⁶⁷ Když ženevský osvícenec píše o tom, že dnes neexistují žádní Francouzi, Němci, Španělé ani Angličané, neboť všichni již mají stejnou podstatu – hnát se za luxusem, zlatem, penězi a svádět ženy⁶⁸ –, je to přesně toto přesvědčení, jímž kritizuje moderního přizpůsobivého člověka, který se smířil se svou ztrátou pravé svobody.⁶⁹ Jedině za předpokladu, že se polská společnost ubrání této materialistické nákaze a uchová si svůj starobyle ctnostný charakter – po vzoru antických republik, v nichž se občané obětují pro blaho vlasti a nikoli pro svůj vlastní profit –,⁷⁰ má pro Rousseaua smysl, aby si zachovala svou existenci i přes případnou ztrátu vlastní státnosti.

Vzhledem k optimistickým vizím a především k onomu hlubokému obdivu, který vůči polské tradici projevil, není příliš divu, že Rousseauovy postřehy zanechaly v polském politickém myšlení trvalou stopu. Z jejich nejzásadnějších dopadů se sluší připomenout již zmiňované skloňování jeho politických pohledů při zasedání tzv. Velkého sejmu a následné formulaci Ústavy 3. května či reflexi osvícencovy teorie výchovy při zřizování polské Komise národního vzdělávání.⁷¹ Jde-li ovšem o zachycení patrně nejpřímějšího vlivu Rousseauových úvah, je nutné reflektovat postřehy počátečního iniciátora Rousseauova polského příběhu, emisara Barské konfederace Michała

65 Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 21.

66 „...ustavit v srdcích Poláků republiku natolik, že v nich přetrvá navzdory veškeré snaze jeho utlačovatelů.“ Tamtéž, s. 16.

67 Rousseau, J.-J., *Rozpravy*, c.d., s. 227; s. 232; s. 247.

68 Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 17–18.

69 Rousseau, J.-J., *Rozpravy*, c.d., s. 133; Michalski, J., *Rousseau i sarmacki republikanizm*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977, s. 59.

70 I z toho důvodu se Rousseau staví za symbolický charakter veřejných odměn a poct udělovaných rozhodnutím spoluobčanů; viz 13. kapitola *Úvah* (c.d.).

71 V roce 1773 došlo v Polsku ke zřízení instituce (*Komisja edukacji narodowej*), jež bývá považována za první ministerstvo školství na světě, přičemž v jejích instrukcích lze nalézt silný vliv Rousseauova *Emila*. Viz Kamińska, J. – Szybiak, I., *Idee wychowawcze Jeana-Jacques’a Rousseau w przepisach dla szkół Komisji Edukacji Narodowej. Przegląd Filozoficzny – Nowa seria*, 84, 2012, No. 4, s. 273–280.

Wielhorského, který v roce 1775 publikoval spis *O obnovení dávné vlády*,⁷² v němž shrnul své vlastní vize o žádoucím vývoji polského státu.

Z jeho spisu je kontakt s francouzským prostředím znát velmi výrazně, ať už tím, že Wielhorski řadu tradicionalistických šlechtických argumentů předkládá v rétorice evropského osvícenství, tak tím, že ve své vizi na oba zahraniční myslitele explicitně odkazuje.⁷³ Je přitom zajímavé, že ačkoliv měl Wielhorski osobně blíže k Mablymu,⁷⁴ vyznívá jeho spis v řadě rysů spíše v duchu Rousseauovy perspektivy. V celém svém díle vychází Wielhorski z ústřední teze o zlatém čase polské republiky ctnostných předků, k jejichž mravům a hodnotám je zapotřebí se vrátit. Cesta z krize polsko-litevské unie tudíž nevede přes následování cizích vzorů, jak doporučuje Mably, ale přes znovuoživení vlastního republikánského dědictví – Wielhorski tedy doporučuje postupovat způsobem, který velebí i Rousseau.

Podobně jako jeho ženevský předchůdce i Wielhorski pléduje za zachování principu volené monarchie a spolu s ním si představuje, že by obrozená republika měla fungovat na federativním principu, v němž by suverénní role hrála jednotlivá vojvodství, jejichž *sejmiky* by vybavovaly své poslance závaznými instrukcemi a následně by posuzovaly, zda daná delegace hájila zájem svého suveréna.⁷⁵ Obdobně jako před pár lety Rousseau ve svých *Úvahách* velebí i Wielhorski zásluhy konfederací a představuje si šlechtické občany jako ctihodné služebníky státu, kteří budou do svých pozic voleni veřejným shromážděním⁷⁶ a na základě svých zásluh budou i odměňováni. Navrhuje-li například Rousseau udělovat úředníkům čestný titul *spes patriae*, přichází Wielhorski se svou vlastní obdobou ocenění: *emeritus civis*.⁷⁷

Je však třeba také uvést, že v řadě argumentů se Wielhorski – přestože byl hlavním iniciátorem Rousseauova díla věnovaného Polsku – od svého „mistra“ vzdaluje, když v podstatných otázkách využívá utilitaristickou rétoriku

72 Wielhorski, M., *O przywroceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw.* (s. l.) 1775.

73 Wielhorski Rousseaua přímo označuje za slavného filosofa, Mablyho pak vnímá jako svého přítele a jeho koncepci zevrubně rozebírá na několika stranách. Tamtéž, s. 156; s. 284–303.

74 Na Wielhorského pozvání Mably dokonce v dubnu 1777 navštívil Polsko. Nutno dodat, že konfrontace s polským prostředím byla pro Mablyho zklamáním, neboť díky své zkušenosti zjistil, že mýtus polské aristokracie, tak jak ho prezentoval Wielhorski, v realitě neexistuje. Po svém návratu do Francie zastával Mably vůči polské společnosti mnohem skeptičtější postoje, což dokládá například jeho korespondence s Rulhierem. Lukowski, J., *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*, c.d., s. 137; Wolff, L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, c.d., s. 275–276.

75 Wielhorski, M., *O przywroceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, c.d., s. 60–61; s. 67–69; s. 271–284.

76 Tamtéž, s. 156; s. 320–321.

77 Rousseau J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 96; Wielhorski, M., *O przywroceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, c.d., s. 141.

evropské modernity. To je i případ nejkontroverznější otázky polského zřízení, a sice principu *liberum veto*, který Wielhorski ve svém spise v rozporu s rousseauovskou vizí zavrhuje jako ve stávajících poměrech nebezpečný nástroj, ačkoliv sám přiznává, že to byl právě on, kdo ani ne před deseti lety prosadil jeho zachování.⁷⁸ Pragmatická změna postoje, kdy *liberum veto* pro Wielhorského původně představovalo prostředek odporu vůči nežádoucím reformám *Familie*, aby se nyní stalo symbolem ruské nadvlády, již bylo třeba odstranit, však není tak podstatná jako argumentace, kterou Wielhorski v této záležitosti volí.

Vychází-li totiž polský reformátor v řadě postřehů z úvah Rousseaua, právě v tomto případě cituje „slavného Locka“,⁷⁹ jehož konkurenčnímu modelu společenské smlouvy dává přednost právě před rousseauovskou vizí antické pospolitosti. Ačkoliv lze ve Wielhorského adoraci *Rzeczypospolite* rozpoznat úctu k dávným časům, přijímá polský šlechtic, na rozdíl od Rousseaua, obraz republiky jako státu opřeného o individualistickou a meritokratickou koncepci společnosti, a nikoli o ideály antické *polis*. V jeho pojetí tak budou řádní občané polské republiky respektovat její zákony nikoli proto, že by sledovali po předcích zděděné obecné dobro, ale z toho důvodu, že touží ochránit své svobody, životy i majetky,⁸⁰ což je skutečně přístup, který se od rousseauovského kolektivismu notně odchyluje.

Ani Wielhorského tudíž nemůžeme chápat jako Rousseauova nekritického učedníka, jenž by osvícencovy úvahy automaticky přejímal do svých reformních záměrů. Absence jednoznačného ideového dědice však Rousseauovým *Úvahám* zajišťuje, že jejich autor může být z dnešního pohledu vnímán jako „největší zahraniční Sarmat“,⁸¹ který těsně před pádem polské státnosti věřil, že záchrana Polska spočívá v návratu k ideálu antické republiky, přičemž jeho spása může zároveň přinést obrodu celé evropské společnosti.

Právě tento *misionistický* rozměr Rousseauova polského poselství nás přitom navrací před jednu z hlavních otázek kontextualistické interpretace *Úvah o polské vládě*, tedy před dilema, zda je třeba toto jeho poslední dílo s politickým námětem chápat spíše jako odraz dobové historické debaty o polské společnosti, jež má zůstat na okraji teoretického badatelského zájmu,⁸² anebo jako součást autorovy politické teorie, v jejímž porozumění

78 Wielhorski, M., *O przywroceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, c.d., s. 80; s. 251.

79 Tamtéž, s. 85–88.

80 Stasiak, A. M., *Republican and Monarchical Patriotism in Polish Political Thought during the Enlightenment*, c.d., s. 724.

81 Walicki, A., *Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej*. Warszawa, Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii 2000, s. 31.

82 Ke kritice tohoto přístupu srov. Petersen, G., *Reclaiming Rousseau: The Government of Poland's Relevance for Modern Anthropology*. *Dialectical Anthropology*, 20, 1995, No. 3/4, s. 253–254.

sehrává tento text neopominutelnou úlohu. Jak jsme se snažili předeštit již v úvodu této studie, v němž tento zdánlivý rozpor označujeme za falešnou dichotomii, je zřejmé, že smysluplné pochopení *Úvah* vyžaduje jak znalost dobové polské debaty i tamního politického diskurzu, tak Rousseauova způsobu, jímž tento text zasazuje do rámce své vlastní koncepce člověka, občana a společenské smlouvy.

Kontextualistická interpretace *Úvah* tak v žádném případě nepřináší nadměrnou pozornost věnovanou nuancím polského politického myšlení, neboť postřehy, jež Rousseau formuluje v souvislosti s principy tamního prostředí, lze v řadě případů skutečně vztáhnout k obecnějším rysům jím proponované politické teorie, jež však v polském případě Rousseau konfrontuje s realitou existující evropské společnosti. Mnohem spíše než jako „pouhému“ návodu pro Polsko je tudíž třeba Rousseauovu polskému textu věnovat pozornost jako úvaze o možnostech dobré politiky v kontextu moderních států jako takových.⁸³ Zobecníme-li totiž Rousseauovy postřehy o vztahu mezi polským sejmem a králem,⁸⁴ principu suverenity *liberum veto*,⁸⁵ nutnosti federalizace Polska, uhájení volitelného trůnu⁸⁶ či reprezentaci šlechtických poslanců⁸⁷ do roviny politické teorie, začneme nacházet důvěrně známé principy *Společenské smlouvy*. Právě jejich prostřednictvím Rousseau v polském případě naznačuje, že cesta k realizaci obecné vůle dobré republiky vede přes znovobjevený svět antických ctností, občansky chápanou svobodu a disciplinovanou pospolitost, jež je schopna utvářet své členy prostřednictvím vlastních mravů a světského náboženství,⁸⁸ tedy kulturou, díky níž – Rousseauovými slovy řečeno – žádný nepřítel nedokáže občanství zničit, i kdyby republika sama padla.

83 Kendall, W., Introduction. In: Rousseau, J.-J., *The Government of Poland*. Indianapolis, Hackett Publishing Company 1985, s. xviii.

84 Rousseau, J.-J., *Úvahy o polské vládě a o její zamýšlené reformě*, c.d., s. 37; s. 39.

85 Tamtéž, s. 63

86 Tamtéž, s. 106.

87 Tamtéž, s. 45; s. 54.

88 Srov. VIII. kapitolu 4. knihy *Společenské smlouvy*. Rousseau, J.-J., *O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva*. Přel. J. Veselá. Dobrá Voda, Čeněk 2002, s. 144–156.

SUMMARY

Rousseau's "Sarmatian" Moment

The study pursues a contextual interpretation of Rousseau's last political work, *Considerations on the Government of Poland*, whose conclusions are either neglected in regards to the author's general reflection on society or are contrasted with his previous works. The main point of this article is to show the indivisibility of Rousseau's understanding of the specifics of the Polish milieu from his general political theory, towards which, in particular, a parallel analysis of the Polish aristocratic myth and Rousseau's republicanism also serves. It is precisely the comprehension of the political discourse of the Polish nobility during the 17th and 18th centuries that makes it possible to understand Rousseau's *Considerations* not only as a political reflection on a commonwealth in which the Geneva Enlightenment saw the ideals of a lost ancient heritage, but also as part of a long-standing debate in the framework of Polish political thought, in whose context it is possible in Rousseau's theory to identify the considerable influence of the so-called republican "sarmatism" of the Polish aristocracy.

Keywords: republicanism, Polish political thought, Jean-Jacques Rousseau, Bar Confederation, Sarmatism, Michał Wielhorski

RÉSUMÉ

Le moment « sarmatique » de Rousseau

La présente étude s'efforce d'arriver à l'interprétation contextuelle du dernier écrit politique de Jean-Jacques Rousseau *Considérations sur le gouvernement de Pologne* dont les conclusions on néglige très souvent dans la réflexion totale de la société présentée par Rousseau ou, au contraire, on les oppose à ses œuvres précédentes. L'intention principale de cet article est de montrer que l'on ne peut point séparer les considérations de Rousseau concernant les spécificités du milieu polonais de sa théorie politique générale. Pour arriver à cette fin, on utilise une analyse parallèle de mythe de la noblesse polonaise et de républicanisme de Rousseau. Comprendre le discours politique de la noblesse polonaise du XVIIe et XVIIIe siècles permet de saisir les *Considérations* de Rousseau non seulement en tant que la réflexion politique de la communauté considérée par le rationaliste genevois comme remplie des idéaux de l'héritage antique perdu mais comme une partie du débat de longue durée dans le cadre de la pensée politique polonaise. C'est dans ce contexte qu'il nous apparaît possible identifier dans la théorie de Rousseau l'influence considérable du soi-disant *sarmatisme* de l'aristocratie polonaise.

Les mots clés : républicanisme, pensée politique polonaise, Jean-Jacques Rousseau, Confédération de Bar, sarmatisme, Michał Wielhorski